

Про племінну належність ранньосередньовічного населення Побужжя і Посання

Питання племінної належності ранньосередньовічного населення басейнів Західного Бугу і Сану є складним і чи не найбільш заплутаним в історичній літературі. Це зумовлене тим, що розташування вказаних земель поблизу рубежів розселення східних і західних слов'ян дає підстави припускати змішаний в етнічному розумінні склад місцевої людності. Водночас фрагментарність і не завжди ясний характер писемних джерел привели до їх різної інтерпретації, що ускладнило питання ще більше. Для розгляду його важливе значення має таке джерело, як «Повість временних літ», де накреслено докладну картину розселення давньоруських племен, у тому числі й тих, які перебували в межах досліджуваної території.

Одне з цих племен — дреговичі, жило за повідомленням згаданого літопису в межиріччі Прип'яті і Західної Двіни: «А дружиини сегоша межю Припетью и Двиною и нарекошася дреговичи»¹. Тут лише в загальних рисах окреслена територія останніх, тому дослідники робили спроби точніше визначити її, ґрунтуючись на археологічних та інших матеріалах. З'ясовуючи ареал дреговичів, слід спинитись окремо на питанні і про західні межі, оскільки вони, на думку деяких авторів, доходили до середньої і частково нижньої течії Західного Бугу. Так, уперше В. З. Завитневич на підставі найхарактернішої ознаки пам'яток цього племені — підкурганних трупопкладень на горизонті, визначив вказану межу їх поширення по вододілу Прип'яті і Західного Бугу².

Ще далі у своїх висновках пішов Є. І. Тимофеев. Розглядаючи як найбільш характерні для дреговичів підкурганні поховання не лише на горизонті, але і в ямах, та виходячи з наявності в могилах, покритих зерню, намистин і великих скроневиц кілець у півтора витка, він вважав, що дреговицька земля на заході сягала до середньої течії Західного Бугу³.

Деяко іншої точки зору дотримується В. В. Седов. На його думку, заболочені землі на заході були природним рубежем між територією дреговичів та Брестським Побужжям і тому населення Середнього Побужжя не можна вважати належним до цього племені. Первісне заселення краю він пов'язує з ятв'ягами, слов'янізованими в XI—XIII ст. Лише внаслідок колонізації цих земель східними слов'янами сюди потрапили і дреговичі⁴.

На противагу В. В. Седову, Г. Ловм'янський локалізує дреговичів на цій території вже з VII—IX ст. До такого висновку він прийшов, розглядаючи патронімічні назви з закінченням на *-ичі*, особливо поширені в районі Бреста. У верхній течії Бугу вони трапляються лише спорадично, але простежуються по Західному Бугу до околиць Дорогочина, причому на півночі ця група назв відома в районі Більська і місцевостях по течії р. Нарви⁵. Патроніми в зоні Дорогочина супроводяться археологічними пам'ятками, які дослідниця К. Мусянович пов'я-

¹ ПСРЛ, т. II, М., 1962, стовп. 5.

² В. З. Завитневич. Из археологической экскурсии в Припятское Полесье. — Чтение в Историческом обществе Нестора-летописца, кн. IV, К., 1892, стор. 22—23.

³ Е. И. Тимофеев. Расселение юго-западной группы восточных славян по материалам могильников X—XIII вв. — СА, № 3, М., 1961, стор. 72—73.

⁴ В. В. Седов. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. М., 1970, стор. 81—82.

⁵ H. Lowmiański. Początki Polski, t. III. Warszawa, 1963, стор. 27—28, 79, 80.

зує з дреговичами⁶. Отже, вивчення пам'яток IX—XIII ст. в межах середньої течії Західного Бугу дає підставу вважати їх дреговицькими. Правильність такого припущення, на нашу думку, підтверджується знахідками дреговицьких сережок з трьома гранульованими намистинами та скроневих кілець у півтора витка, відомих серед матеріалів з Дорогочина, Нев'ядомої, Лужок, Костомлотів, Чеканова, Чорної Велької та ряду інших пунктів Середнього і Нижнього Побужжя.

У верхній частині басейну Західного Бугу локалізуються дуліб-бужани-волиняни. Літописець пише, що «дулебы живяху по Бугу, где ныне воляняне», а «бужане, зане сядять по Бугу, послеже воляняне»⁷. Таким чином, волиняни проживали в басейні Західного Бугу ще в XI—XII ст. Про бужан і волинян в IX ст. писав Географ Баварський⁸. Слов'янські племена «дуляба» і «валіяна» згадує арабський письменник X ст. Аль Масуді⁹. Думка про те, що ця територія була заселена східнослов'янським племенем дулібів-бужан-волинян, висловлювалась ще в дожовтневій історіографії (О. В. Лонгінов, О. О. Шахматов, О. А. Спіцин та ін.)¹⁰. Серед сучасних дослідників, як радянських, так і польських, її підтримують Б. Д. Греков, В. Д. Баран, Я. Д. Ісаєвич, Г. Ловм'янський та ряд інших¹¹.

Проте в працях окремих польських вчених (Р. Якимовича, С. Кучинського, Ф. Персовського та Й. Скушпека) є спроби заперечити існування в басейні Західного Бугу дулібів-бужан-волинян. Так, Р. Якимович вважав, що плем'я дулібів треба викреслити з історії Волині, а може, й взагалі з історії східних слов'ян¹². Цю тенденційну в своїй основі концепцію розвиває С. Кучинський, який всупереч літописним даним твердить, що над Бугом дулібів ніколи не було, а жило тут західнослов'янське плем'я лендзян¹³.

Приєднується до подібних поглядів також Ф. Персовський. На його думку, літописні згадки стосуються чеських доудлебів, волиняни ж — назва не племінна, а територіальна і має позначати землі на схід від Західного Бугу. Що ж до бужан, то Ф. Персовський розглядає цей термін як географічний і пов'язує його не з Верхнім Бугом, а верхньою частиною Нижнього Побужжя. В усякому разі він не зближує їх з дулібами чи волинянами і вважає, що «оселі бужан лежали в басейні Верхньої Прип'яті між Брестом і Ковелем»¹⁴. Автор локалізує в басейні Західного Бугу лендзян, яких він безпосередньо пов'язує з ляхами, а останніх ідентифікує з поляками. В X ст., пише він, «територію, яка лежить над Верхнім Бугом, принаймні на його лівому березі, аж до Хол-

⁶ K. Musianowicz. Drobriczyn we wczesnym średniowieczu.— Materiały wczesnośredniowieczne. t. VI, 1969, стор. 228.

⁷ ПСРЛ, т. II, стовп. 8, 9.

⁸ П. И. Шафарик. Славянские древности, т. I, кн. 3, стор. 70.

⁹ G. Łabuda. Okres «wspólnoty» słowiańskiej w świetle źródeł i tradycji historycznej.— Slavia Antiqua, t. I, 1948, стор. 191.

¹⁰ А. В. Лонгинов. Червенские города. Варшава, 1885, стор. 60—66; А. А. Шахматов. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. СПб., 1908, стор. 556—567; А. А. Спицын. Расселение древнерусских племен по археологическим данным.— ЖМНП, 1899, VIII, стор. 317—318.

¹¹ Б. Д. Греков. Киевская Русь. М., 1953, стор. 472; В. Д. Баран. Східнослов'янські племена третьої чверті I тисячоліття н. е. на території західноукраїнських земель.— Торжество історичної справедливості. Львів, 1968, стор. 32—36; його ж. Археологічні пам'ятки VI—VII ст. на території Західної Волині — важливе джерело до вивчення літописних дулібів.— «УІЖ», № 4. К., 1969, стор. 68—71; Я. Д. Ісаєвич. До питання про розселення східнослов'янських племен у X ст.— Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР, № 6. К., 1964, стор. 84—87. H. Łowmiański. Вказ. праця, стор. 70—72, 120—131.

¹² R. Jakimowicz. Szlak wyprawy kijowskiej Bolesława Chrobrego w świetle archeologii.— Rocznik Wofyński. Równe, 1933, t. III, стор. 15.

¹³ S. Kuczyński. Studia z dziejów Europy Wschodniej X—XVII w. Warszawa, 1965, стор. 10—15.

¹⁴ F. Persowski. Studia nad pograniczem polsko-ruskim w X—XI w. Wrocław — Warszawa — Kraków, 1962, стор. 77.

ма на півночі, а може й до Верхнього Дністра на півдні, потрібно б визнати за територію ляхів»¹⁵.

Наявність у басейні Західного Бугу східнослов'янського племені дулібів-бужан-волинян заперечує і Й. Скішипек. Він твердить, що тут жили «вихідці з Мазовша» — радимичі і в'ятичі, первісний ареал яких включав не лише весь край над Бугом, але й пізнішу Перемиську землю¹⁶.

Розглянемо питання про лендзян. У IX ст. Географ Баварський згадує плем'я лендізі, а в X ст. Константин Порфірородний — лензаніної. Проте, як слушно зауважує В. Д. Баран, ці короткі згадки не дають можливості встановити, чи йдеться про одне й те саме плем'я, чи про різні¹⁷. Немає даних і про територію їх розселення. Отже, безпідставною є підміна літописних бужан лендзянами, питання про яких залишається відкритим. Що ж до радимичів і в'ятичів, які нібито прийшли в Побужжя «от ляхів»¹⁸, тобто західних слов'ян, то і з цим не можна погодитись. Зокрема, Г. Ф. Соловйова зауважує, що аналіз топонімічних назв з коренем *rad* у Подністров'ї не дає підстав пояснювати їх виникнення приходом радимичів з Польщі¹⁹.

Найімовірніше, це було автохтонне плем'я Подністров'я, про що свідчить спільність рис його матеріальної культури, звичаїв та обрядів з іншими давньоруськими племенами. На цю спільність вказував ще і сам літописець: «І радимичи, и вятичи, и север один обычай имяху...»²⁰. З приводу в'ятичів автор дослідження про східнослов'янські племена П. М. Третьяков вказує, що археологічні матеріали підтверджують їх автохтонність у районі Оки. Західнослов'янське походження в'ятичів спростовує і антропологія. Судячи з краніологічних матеріалів XI—XIV ст., вони помітно відрізнялися не лише від західних, але й від слов'ян Дніпровського Правобережжя. Східний расовий компонент, виявлений у фізичному типі в'ятичів і властивий племенам Поволжя і Приуралля, свідчить про формування його на східній окраїні слов'янських земель²¹.

Отже, ні лендзян, ні радимичів, ні в'ятичів локалізувати в Побужжі неможливо, в той час як руський літописець ясно зазначає, що дуліби жили по Бугу, де нині волиняни²². Літописні повідомлення підтверджуються також археологічними даними. На території Верхнього Побужжя досліджено понад 70 характерних для бужан-волинян підкурганних трупопокладень в ямах²³. Такі поховання відомі в Зимному, Новосілках, Володимирських, Устилузі, Чортівці та на інших пунктах. Серед археологічних матеріалів виступають також дротяні скроневі кільця в півтора витка (Володимир-Волинський, Белз, Грудек Надбужний, Стрижів, Чермно), характерні для волинян, як і для інших східнослов'янських племен²⁴. Ряд знахідок з цієї території має загально-руський характер.

Варто торкнутись ще однієї сторони цього питання. Найвірогідніше згадані в літописі дуліби, бужани і волиняни на землях Побужжя являють собою одне і те ж плем'я на різних етапах історичного розвитку. Тому важко погодитися з В. В. Ауліхом, який вважає, що в «По-

¹⁵ F. Persowski. Вказ. праця, стор. 88—91.

¹⁶ I. Skrzypek. *Studia nad pierwotnym pograniczem polsko-ruskim i rejonie Wołynia i grodów Czerwieńskich*. Warszawa, 1962, стор. 159, 167—168.

¹⁷ В. Д. Баран. Східнослов'янські племена..., стор. 35.

¹⁸ ПСРЛ, т. II, стовп. 9.

¹⁹ Г. Ф. Соловьева. К вопросу о приходе радимичей на Русь.— Славяне и Русь. М., 1968, стор. 352—356.

²⁰ ПСРЛ, т. I, М., 1962, стовп. 15.

²¹ П. Н. Третьяков. Восточнославянские племена. М., 1953, стор. 244—245.

²² ПСРЛ, т. II, стовп. 8, 9.

²³ Е. И. Тимофеев. Вказ. праця, стор. 69.

²⁴ А. А. Сплицын. Вказ. праця, стор. 327.

вісті временних літ» названо на території Західної Волині аж три різні племена, які поступово змінювали одне одного²⁵. В такому разі незрозумілим є зникнення дулібів, що мали бути численними, бо навіть утворили свій могутній племінний союз. І далі, куди зникли бужани, що нібито змінили своїх попередників, а згодом поступилися місцем волинянам? Відповіді на це немає. Отже, чи не природніше трактувати їх як три послідовні назви одного племені на різних етапах його суспільного і політичного розвитку. Цієї думки дотримуються П. М. Третьяков, Я. Д. Ісаєвич та ряд інших дослідників, в тому числі й автор цих рядків²⁶.

Територію Прикарпаття, включаючи і Посання, слід пов'язувати зі східними «білими» хорватами. Це плем'я згадується в «Повісті временних літ» три рази без визначення місця його розселення: вперше в недатованій частині літопису серед інших давньоруських племен, вдруге — під 907 роком серед учасників походу Олега на Візантію і втретє — у зв'язку з походом Володимира Святославича на ці землі в 992 р.²⁷ Більше даних містить твір Костянтина Порфірородного «Про управління імперією» (розділ 30 і 31). В повідомленні про південних (балканських) хорватів говориться, що вони жили колись у північній частині Багібарів (Баварії) і походять від нехрещених хорватів, званих білими, «які з тієї сторони Туркії (Угорщини) близько Франгії (Франконії) живуть і межують із слов'янами, а саме з нехрещеними сербами». Наведене свідчення дає підстави локалізувати хорватів у Прикарпатті. Більшість дослідників територією цих племен вважає все Північне Прикарпаття між Західним Бугом і верхів'ями Пруту й Серету на сході та землі по р. Нисі й верхів'ях Лаби на заході. Цю думку поділяють визначні зарубіжні (П. Шафарик, Л. Нідерле, В. Грубий, Т. Лер-Сплавінський, Ф. Дворнік)²⁸ та радянські (В. В. Мавродін, Б. О. Рыбаков, В. Д. Королюк та ін.) славісти²⁹.

Привертає увагу цікава гіпотеза хорватського вченого С. Сакача³⁰. Як відомо, в «Повісті временних літ» хорвати іноді називаються білими. Протягом довгого часу ця назва була незрозумілою, і лише С. Сакач, спираючись на староіранську географічну термінологію, дав їй правильне пояснення. Стародавні перси, а потім і турки визначали сторони світу не за сонцем, а за кольором. Так, чорний колір означав північ, червоний — південь, зелений — схід, а білий — захід. Ще й сьогодні турки називають Середземне море Білим (західним) на противагу Чорному (північному) і Червоному (південному). Очевидно, від персів цю географічну термінологію (можливо, через греків) запозичили і слов'яни. Звідси можна припустити, що назва «білі хорвати» виникла у східних слов'ян і позначала їхніх братів, що жили на заході.

Слушною, на наш погляд, є думка М. Ю. Смішка про автохтонність цього племені на Прикарпатті та його безпосередній зв'язок з носіями культури карпатських курганів (III—VI ст. н. е.)³¹.

Слід, однак, відзначити, що далеко не всі дослідники дотримуються такої концепції. Ще наприкінці XIX ст. представник польської буржуазної історіографії В. Кентшинський категорично заперечував

²⁵ В. В. Аулік. Зимнівське городище — слов'янська пам'ятка VI—VII ст. н. е. в Західній Волині. К., 1972, стор. 107.

²⁶ П. Н. Третьяков. Вказ. праця, стор. 251; Я. Д. Ісаєвич. Вказ. праця, стор. 86.

²⁷ ПСРЛ, т. II, стовп. 5, 21, 106.

²⁸ Słownik starożytności słowiańskich, t. 1, cz. 2, стор. 255.

²⁹ В. В. Мавродін. Образование Древнерусского государства. Л., 1945, стор. 85—89; Б. А. Рыбаков. Первые века русской истории. М., 1964, стор. 23, 48; В. Д. Королюк. Западные славяне и Киевская Русь в X—XI вв. М., 1964, стор. 88, 105.

³⁰ S. Sakac. Pravo znacenia naziva «bijela» i «cervena» Hrvatska.— Zivot, 1938, 6.

³¹ М. Ю. Смішко. Карпатські кургани першої половини I тисячоліття н. е. К., 1960, стор. 151—152.

існування на даній території хорватів, мотивуючи це різницею між мовою хорватів і поляків, предки яких, на його думку, власне і населяли басейн Сану і Верхнього Дністра³². І в наш час окремі польські вчені, всупереч джерельним, зокрема археологічним даним, також намагаються поставити під сумнів східнослов'янський склад населення цих земель у ранньому середньовіччі. Так, С. Кучинський, Т. Левицький та Я. Котлярчик локалізують у Верхньому Подністров'ї і Посанні плем'я лендзян³³. Перші два прийшли до такого висновку, доволіно інтерпретуючи писемні джерела, про що вже говорилось вище.

Що ж до Я. Котлярчика, то він розглядає систему оборонних укріплень X—XI ст. в районі Перемишля. Коротко охарактеризувавши ряд городищ в Аксманіцах, Новосілках Дідинських, які він вважає літописними червенськими «городами» (?), дослідник ставить запитання: хто був творцем городищ і кому вони служили? І відповідаючи на нього, заявляє про необхідність виключити руську чи взагалі східну ініціативу³⁴. Єдиний його аргумент на користь такого категоричного твердження — це відсутність про них згадок у руському літописі. З подібним висновком важко погодитись. Перемишль згадується в літописі протягом X—XIII ст. 28 разів, а менші городища могли і не називати. Це, однак, не виключає їхньої східнослов'янської належності і тим більше не є доказом зв'язку з лендзянами, питання про яких залишається відкритим. Про давньоруський характер населення цієї території свідчать і археологічні дані — ґрунтові поховання та ряд городищ і селищ з типово давньоруським речовим інвентарем. Не становлять винятку і згадані Я. Котлярчиком малі городища, з яких походить керамічний матеріал X—XI ст. Ця кераміка нічим не відрізняється від посуду, відомого з інших давньоруських пам'яток.

За племінною належністю розглянуті пам'ятки, на нашу думку, слід пов'язувати не з лендзянами, а з східними «білими» хорватами. Ми зазначали, що М. Ю. Смішко на основі археологічних матеріалів простежив генетичний зв'язок між цими племенами і носіями культури карпатських курганів. Можливо, східному відгалуженню хорватів належали і підкурганні кремаційні поховання в урнах або на давньому горизонті, виявлені в Дахнові і Трепчі (VIII—X ст.). Існування в ранньому середньовіччі на Прикарпатті звичаю ховати спалені залишки покійників під курганами, що було характерним для носіїв культури карпатських курганів, є пережитком давніх традицій. Отже, свідчення писемних джерел про наявність у Прикарпатті, в тому числі і Посанні, східних «білих» хорватів підтверджуються і археологічними даними.

Крім розглянутих вище східнослов'янських племен, на досліджуваній території наявне і невелике відгалуження західнослов'янського племені мазовшан. Мазовецькі пам'ятки відомі, зокрема, в нижній течії Західного Бугу, в Нев'ядомій, Лужках, Чеканові, Чорній Велькій, Нев'ярові-Сохах і Ліпному. Тут виявлено ґрунтові трупопокладення з кам'яною обкладкою або вимосткою, подекуди прикриті шаром каменю. В похованнях частими є срібні і мідні есоконечні скроневі кільця і типово мазовецькі горщики з циліндричною шийкою³⁵. Це стосується і ґрунтових могил з кам'яною обкладкою, і вказаних вище есоконечних кілець, що, як відомо, є характерними для західнослов'янської матері-

³² W. Kętrzyński. Granice Polski w X wieku. Kraków, 1892, стр. 11—17.

³³ S. Kuczyński. Вказ. праця, стр. 10—15; T. Lewicki. Państwo wislan-chorwatów w opisie al'-Masudiego. Sprawozdania. Polska Akademia Nauk, 1948, № 1, стр. 32; J. Kotlarczyk. Grody Czerwieńskie a karpaci system obronny pod Przemyślem we wczesnym średniowieczu.— Acta Archaeologica Carpathyca, t. XI, 1971, z. 2, стр. 255.

³⁴ J. Kotlarczyk. Вказ. праця, стр. 251—254.

³⁵ K. Musianowicz. Mazowieckie naczynia z cylindryczną szyjką na tle słowi-ańskiego materiału porównawczego.— Wiadomości Archeologiczne. Warszawa, 1952, t. XVIII, z. 3—4.

альної культури. Мазовшани мешкали поруч з дреговичами. Про це свідчать матеріали з Дорогичина, Кам'янця Надбужного, Нев'ярова-Сохах, Обнижя та інших пунктів ³⁶.

Таким чином, у світлі писемних та археологічних даних, а також шляхом критичного розгляду відповідної літератури можна накреслити таку етнічну карту Побужжя і Посання в ранньому середньовіччі. Східна частина Нижнього Побужжя, приблизно від верхньої течії Нарви і до околиць Бреста, була заселена східнослов'янськими племенами дреговичів, які жили поруч із старопольськими мазовшанами. Неясною залишається картина в північному відрізку Середнього Побужжя між Брестом і місцем впадіння у Західний Буг його лівої притоки Угерки, оскільки в цій, поліській смузі пам'ятки не досліджені. Натомість південніше, по верхній течії Західного Бугу аж до його верхів'їв, жили нащадки східнослов'янських дулібів — давньоруські бужани (волиняни). Нарешті, населення Північного Прикарпаття разом з Верхнім і Середнім Посанням, за писемними джерелами та деякими іншими даними (певні традиції в поховальному ритуалі), слід, найімовірніше, пов'язувати зі східними «білими» хорватами.

М. М. КУЧИНКО

О племенной принадлежности раннесредневекового населения Побужья и Посанья

Резюме

В статье делается попытка решить один из наиболее сложных и запутанных в исторической литературе вопросов — о племенной принадлежности раннесредневекового населения Побужья и Посанья, в связи с чем дается критическая оценка существующих точек зрения.

В нижнем течении Западного Буга большинство исследователей (Е. И. Тимофеев, Г. Ловмянский, К. Мусянович и др.) склонны локализовать дреговичей, которые жили по соседству с западнотславянскими мазовшанами, что подтверждается и археологическими данными. Относительно населения Верхнего Побужья имеются расхождения. Ряд польских историков рассматривает эти земли как территорию лендзян (Р. Якимович, С. Кучинский, Ф. Персовский) или выходцев из Мазовии — радимичей и вятичей (И. Сксипек). Русские и советские (А. В. Лонгинов, А. А. Шахматов, А. А. Спицын, Б. Д. Греков, В. Д. Баран, Я. Д. Исаевич) считают, что здесь жили древнерусские бужане. В результате анализа всех имеющихся источников автор пришел к выводу, что основным населением края были потомки восточнославянских дулебов — бужане (волиняне).

На территории Посанья большая часть славистов помещает восточных /белых/ хорватов (П. Шафарик, Л. Нидерле, Т. Лер-Славинский, В. В. Мавродин, Б. А. Рыбаков, В. Д. Королюк, М. Ю. Смишко и др.).

М. А. ПОПУДРЕНКО

Стародавні знахідки з Чернігова

До Чернігівського історичного музею в грудні 1958 р. надійшов скарб з двох золотих предметів, виявлений в м. Чернігові*. Ця знахідка, яка складається з підвіски і ланцюга, виявлена на глибині 2,5—3 м. Підвіска (рис. 1), що являє собою частину діадеми, має порожнисту біпірамідальну верхівку з прикріпленими до неї сімома ланцюжками (двох бракуе). Довжина підвіски 23 см, вага 40,37 г.

Верхівка підвіски виготовлена з двох складених основами чотиригранних пірамід різної висоти. Верхня (висотою 1,8 см) прикрашена

³⁶ К. Musiałowicz. Drohiczyn..., стор. 228.

* Скарб знайшов робітник В. М. Гребенко під час копання траншеї у районі вулиць Комсомольської, Щорса і Леніна. 12 березня 1965 р. його передано до Музею коштовностей УРСР.